

Baltabaeva, R.K. Aidarbaeva, Ş.B. Tleubaev, Q.J. Nūrbai, R.E. Orazov / Pod obş. red. E.T. Qarina. Astana, 2022. 642 s. [In Russian]

Musin M. Tūnekte tūnşyqqandar. Saiasi quğyn-sürgın ūırbandary turaly kıta [Choked in the darkness. A book about political repressions]. Őskemen, 1997. 160 b. [In Kazakh]

Mustoiapova A. Dekolonizasia Kazahstana [Decolonization of Kazakhstan]. Almaty: AmalBooks, 2022. 268 s. [In Russian]

Mūqatai J. «Aq naiman qyrylğan» oқиғасы [The story of "Ak Nyman shaved"] / Didar, 2017, 12 qazan. [In Kazakh]

Isabelle Ohayon, La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline [The settling of Kazakhs in Stalin's USSR]. – Stalindik KSRO-da qazaqtardy otyryqşylandyru. (Elektronnyi resurs) / <https://doi.org/10.4000/monderusse.6809> (Qaralğan uaqyty 23.03.2023)

Nikkolo Pianchiola, Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale, 1905-1936 [Frontier Stalinism: Agricultural Colonization, Extermination of Nomads, and State construction in Central Asia, 1905-1936]. (Rim, 2009 g.). «Golod v stepi: kolektivizasia selskogo hozäistva i kazahskih skotovodov, 1928-1934 gg.». Cahiers du Monde russe 45 nom. 1-2 (2004 g.). 137-192.

Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masştaby i itogi (1930-1933 gg.) [Holodomor in Kazakhstan: causes, scope and results (1930-1933)]: Hrestomatia. Almaty: Qazaq universiteti, 2011. 203 s. [In Russian]

Tragedia kazahskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov [The tragedy of the Kazakh village. 1928-1934: Collection of documents]. T.2. 1929 - ianvār 1932 / [sost. A. S. Zulkasheva [i dr.]. Almaty: Raritet, 2018. 744 s. [In Russian]

Tragedia sovetsoi derevni. Kolektivizasia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials]. V 5 t. T. 3. Kones 1930-1933 / pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. M.: «Rosiskaia politicheskaiia ensiklopedia» (ROSPEN), 2001. 1008 s. [In Russian]

East Kazakhstan regional state archive (EKRSA). F. 1p. In. 1. C. 4981. P. 79-80.

EKRSA. F. 139p. In. 1. C. 65. P. 29-30.

EKRSA. F. 338p. In. 1. C. 188. P. 29.

EKRSA. F. 338p. In. 1. C. 188. P. 75.

EKRSA. F. 788. In. 1. C. 35. P. 107.

EKRSA. F. 788. In. 1. C. 38a. P. 3.

EKRSA. F. 788. In. 1. C. 41. P. 6.

EKRSA. F. 788. In. 1. C. 41. P. 7, 25, 27, 32.

Altai branch of the East Kazakhstan regional state archive (AB EKRSA). F. 6. In. 1. C. 155. P. 6-10.

Center for documentation of modern history of East Kazakhstan region (CDMH EKR). F. 3p. In. 1. C. 209. P. 16.

FTAXP 03.20.00

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЕРІНЕ ҚОНЫС АУДАРҒАН ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ

Байдалы Рауан Жомартұлы^{1*}

¹ PhD доктор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі Қазақстан, Қостанай қ., E-mail: rbaidali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8497-8430>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында Кеңес үкіметінің солақай саясатынан қазақтың дәстүрлі шаруашылығы дағдарысқа ұшырап, жергілікті қазақ халқы аштыққа, қуғын – сүргінге ұшырап ұрпағын аман қалу үшін амалсыздан Қарақалпақ жеріне қоныс аударды. Ұжымдастырудан шекаралас Қарақалпақ жеріне көшкен босқындардың санымен оларды кері қайтару мәселесімен қазақ елінен келген Сейтқали Мендішев бастаған комиссия жұмысы жөнінде айтылады. Архив деректері мен Исаев Әбдіғапар ақсақалдың ауызша деректері негізінде мақала баяндалады.

Түйін сөздер: ашаршылық, жаппай тәркілеу, күштеп ұжымдастыру, ауа көшу, босқындар, Қарақалпақ елі.

МРНТИ 03.20.00

КАЗАХСКИЕ БЕЖЕНЦЫ НА КАРАКАЛПАКСКОЙ ЗЕМЛЕ

Байдалы Рауан Жомартұлы^{1*}

¹ Доктор PhD, заведующий кафедрой истории Казахстана, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтұрсынұлы, Казахстан, Костанай. E-mail: rbaidali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8497-8430>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье в конце 1920-х – начале 1930-х гг. из-за политики советского правительства традиционная казахская экономика находилась в кризисе, и местное казахское население было вынуждено мигрировать в Каракалпакский край, чтобы спасти свои потомков от голода и репрессий. Обсуждается работа комиссии под руководством Сейтқали Мендешева по проблеме возвращения беженцев, переехавших в Каракалпакскую область из казахской степи от коллективизации. Статья представлена на основе архивных данных и устных данных старейшины Исаева Абдигапара.

Ключевые слова: голод, массовая конфискация, принудительная коллективизация, воздушная миграция, беженцы, Каракалпакская страна.

IRSTI 03.20.00

KAZAKH REFUGEES SETTLED IN KARAKALPAK LAND

Baydaly Rauan Jomartuly^{1*}

¹ PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay, E-mail: rbaidali@mail.ru ORCID-0000-0002-8497-8430

*Corresponding author

Abstract. In the article, in the late 1920s and early 1930s, due to the left-wing policy of the Soviet government, the traditional Kazakh economy was in crisis, and the local Kazakh people were forced to migrate to the Karakalpak region in order to save their descendants from starvation and exile. The work of the commission led by Seytkali Mendyshev from Kazakh country with the problem of returning refugees who moved to the Karakalpak region from the collectivization and their return is discussed. The article is presented on the basis of archival data and oral data of elder Isaev Abdigapar.

Key words: famine, mass confiscation, forced collectivization, air migration, refugees, Karakalpak country.

Кіріспе. Қарақалпақ жеріне қоныс аударған қазақ босқындарының қоныстануы мен бейімделуі тақырыбы Қазақ тарихында өзекті тақырыптардың бірі. Өзбекстан Республикасының құрамындағы Қарақалпақ автономиясы 1935 жылға дейін қазақ елінің құрамында болды. Бір тілде сөйлейтін Қазақ пен қарақалпақ халқы қазіргі таңда өзбекке қарағанда қазаққа өте жақын халық. Ұжымдастыру науқаны Қазақстаннан қарағанда Қарақалпақ Республикасында шектен шыққан жоқ. Мұны көрші отырған қазақ шаруасы білді. Кәмпескелеу, ұжымдастыру саясатына қарсылықтың белгісі ретінде еліміздің батыс өңірінің қазақ шаруалары қарақалпақ жеріне көшіп келді. Кеңес үкіметінің жазалаушы әскерімен қақтығысқа түскен рулы елдер қоныстанды. Көшіп келген қазақ руларына қарақалпақ жеріне орналасу жаңа жерге бейімделу оңай болмады. Қарақалпақ жеріндегі еш жерге тіркелмеген қазақ босқындарының нақты санын есептеуде қиындық туды. Қысқа уақыттың ішінде қазақ босқындарын түгелімен қазақ еліне көшіруге мүмкіндік те болмады. Кейін уақыт өте келе Қарақалпақ жері арқылы ары қарай Өзбек, Түрікмен, Ауған және Иран жеріне көшіп кетті. Міне ұрпағын аман алып қалу үшін босқыншылыққа түскен қазақ шаруаларының бөтен елде орналасып, бейімделуі оңай болмады. Міне осымен тақырып өзекті болып табылады. Сонымен қатар көршілес түбір бір түркі халқы Өзбекстан Республикасында, Түркменстан Республикасының архив қорларында жұмыс істеуге қазақ азаматтарына рұқсат болмағандықтан бұл тақырып өз өзектілігін жойған жоқ.

Әдістер мен материалдар. Зерттеудің деректік базасына Түркістан облыстық мемлекеттік архиві, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві мен куәгер Исаев Әбдіғапар ақсақалдың естелігі негіз болды. Қазіргі Қазақстан тарихы ғылымында қазақтың ауа көшіп кетуі, қазақ босқыншылығы жөнінде шыққан еңбектер теориялық және методологиялық жаңа қырларымен толығуда. Әліде болса іргелі еңбектер керек. Тақырыпқа қатысты ұғымдар, анықтамалар, олардың қазақ - орыс тіліндегі анықтамалары жүйеленген жоқ. Осы уақытқа дейін шамамен Қарақалпақ жеріне қоныс аударған қазақ босқындарының нақты саны есептелген жоқ. Бұл маңызды ғылыми мәселені шешуде ашаршылық нәтижесінде босқынға ұшырағандардың ұрпақтарынан алынған ауызша деректер мен оны ғылыми айналымға енгізетін пәнаралық әдістерді қажет етеді.

Талқылау. Ұжымдастыру жылдарындағы ашаршылыққа қатысты монографиялық еңбектер, естеліктер, құжаттар жинақтары шыққанымен арнайы Қарақалпақ жеріндегі қазақ босқындары жөнінде іргелі зерттеулер жоқ. Соңғы үш жылда Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты «ХХ ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ көшпелілері: орналасуы мен бейімделуі» жобасы аясында республикалық, халықаралық конференциялар, естеліктер, құжаттар жинақтары мен ұжымдық монография жариялады. 2021 жылдан бері Президент Қ.К. Тоқаевтың саяси қуғын-сүргінге ұшыраған құрбандарды ақтау жөніндегі тапсырмасынан кейін Республикалық және өңірлік дейгейде комиссиялар құрылып, 1920-1940 жж. ауа көшкен босқындар мәселесі зерттелді. Ғалымдарымыздың сан-салалы ғылыми мақалалары мен ұжымдық еңбектер мен жинақтарда шыға бастады. Міне осы еңбектердің ішінде Қарақалпақстан республикасына көшкен босқындар да бар. Сонымен қатар Қарақалпақстандағы әріптесіміз А.М. Джумашевтың Қарақалпақ жеріндегі қазақ босқындар жөнінде жариялап жүрген еңбегі маңызды. Ресми түрде Қазақстан азаматтары Өзбекстан Республикасының мемлекеттік архивіне жұмыс істеуге тиым салынғандықтан архив деректері негізінде жазып жүрген мақалалары біз үшін маңызды болып табылады.

Зерттеу нәтижесі (мақаланың негізгі бөлігі).

Кеңес үкіметінің 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында қазақ халқына жүргізген саясатының нәтижесінде қазақтың дәстүрлі шаруашылығы күйреді. Үкіметтің байларға қарсы күрес, шаруа қожалықтарын тәркілеу, күштеп ұжымдастыру, зорлап отырықшыландыру, ет және астық дайындау науқандарындағы зобаландары, рулы

елді тұтасымен «ұлтшыл», «бандит», «контрреволюционер» деген жалған жалалармен жаппай қуғын-сүргінге ұшыратуы қазақ шаруаларын босқыншылыққа ұрындырды.

Жалпы қазақ қоғамында көшіп кету қарсылықтың бір формасы болатын. Қазір сол кезеңдегі көшіп кету «ауа көшу», «амалсыздан көшіп кету», «үркіншілік», «үдере көшу», «босқыншылық», «шұбырынды босқын», «қанды босқын» атауларымен белгілі болса, архив қорларында ол «откочевники», «возвращенцы», «банды откочевники» атауларымен жазылған. Бұл процесс тұтас Қазақстан территориясын қамтыды. Негізінен 1930 жылдардағы ашаршылық кезінде Орта Азия республикаларында қазақ босқындары пайда болған болса, көшіп кетудің басы аштыққа дейін басталып, кейін жаппай сипат алды.

Қазақстанда 1929-1931 жылдары 372 көтеріліс болды, оларға 80 мыңға жуық адам қатысты, бұл көтерілістің бәрі қайғылы аяқталды. Ал, оның соңы халықтың республикадан тыс жерлерге, соның ішінде шетелдерге үдере көшуіне жалғасты. 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейінгі кезеңде ғана Қазақстан жерінен 281 230 шаруа қожалығы көшіп кетті, олардың елеулі бөлігі Қытай, Иран мен Ауғанстан жеріне ауып барды. Ашаршылық жылдары республика аумағынан тыс жерлерге барлығы 1 миллион 130 мың адам көшті, олардың 676 мыңы біржолата кетті де, 454 мыңы кейіннен Қазақстанға қайта оралды (Қозыбаев, 1998: 243).

1930 жылы көшіп кету қозғалысына 34 977 қожалық қатысты. Толық емес мәліметтер бойынша 1931 жылы 45 000 шаруашылық көше бастады. Айта кететін бір мәселе – бұл мәліметтер республикадан тыс көшіп кеткендерді ғана емес, сондай-ақ өлкенің өз ішінде туған жерден қозғалып, босқындар қатарына қосылғандарды жалпы түрде көрсете алады. Орта есеппен алсақ, жоғарыдағы 1931 жылғы босқындар жолына түскен қазақ шаруаларының жалпы саны 225 000 адамдай болып шығады (Омарбеков, 1997: 257).

Бұл жөнінде РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың И.Сталинге 1933 жылы 9 наурызда жазған хатында былай деп жазылды: «Шамамен Қазақстан өлкесімен көршілес көшіп-қонып жүрген жерден алынған соңғы деректер бойынша қазіргі қазақтар: Орталық Еділде – 40 мың адам, Қырғызстанда – 100 мың адам, Батыс Сібірде – 50 мың адам, Қарақалпақстанда 20 мың адам, Орта Азияда – 30 мың адам. Көшпенділер тіпті Қалмақ жері, Тәжікстан, Солтүстік өлке және т.б. шалғай жерлерге де барған. Халықтың бір бөлігін байлар бастап Батыс Қытайға да көшіп барған. Қазақтардың орталық аудандарға қарай көшуі бірінші рет байқалып отыр. Бұл жәй көшу емес, аш адамдардың елеулі бөлігінің талғажу іздеп босуы. Көшіп кетушілердің жекелеген аудандар бойынша саны жалпы халық санының 40-50 %-ына жетеді» (Қазақстан, 2010: 276).

Жоғарыдағы деректен көріп отырғанымыздай республикадан тыс жерлерге босып кетушілер аз емес. Соның ішінде Өзбекстан мен Қарақалпақстанға ауа көшкен қазақтар туралы айтпақпыз.

Көршілес Өзбек, Қарақалпақ, Қырғыз және Түрікмен жеріне қазақтың көшуінің себебі – бұл республикаларда ұжымдастыру саясатын іске асыру жұмысы Қазақстандағыдай шектен шыққан жоқ. Мұны шекаралас аймақ тұрғындары білді. Ашаршылыққа дейін жоғарыдағы республикаларға өтіп кеткендер қазақ елінде қалған туыстарымен байланыста болды. Қазақстандағыдай астық жинаудың жоқ екенін олар біліп отырды. Елдегі яғни қазақ жеріндегі астық дайындау науқанын, тағы басқа мәселелерді әрине өзара талқылады. Қыс айларында көшіп кету тоқтағанымен, жылда салынатын ет және астық тапсыру науқанында үкіметке беретін астығы мен малы болмай, сотталып кететін болғандықтан көктемде шаруашылықтар амалсыз көшуге дайындалған. Олардың кейбіреулері дүние-мүліктерін алдын ала өткізіп жіберген. Сондай-ақ, отбасын асырау үшін жұмыс іздеп қалаларға, ірі станцияларға, жоғарыда айтылған шекаралас елдерге асқандары да болған.

1929-1930 жылдары Қазақстанның Қазалы, Шалқар, Темір, Табын және Ақтөбе аудандарынан қазақтардың қарақалпақ жеріне көшуі басталды. Алғашқы кезде жеке

топтар, бай шаруашылықтар қарақалпақ жеріне жақсы орналасты. Кейінірек ұжымдастыру тұсында көш бұқаралық сипат алды. Оған көтеріліс жасаған рулы ел де өз ықпалын тигізді. Қарақалпақ жеріне көшіп барған қазақтар есепке алынған жоқ. Олар міндеткерліктен бос болды. Малымен көшіп барғандар қарақалпақ базарларында негізгі мал сатушы болып, жергілікті саудагерлердің тауарын сатып алушы болды. Малдары жергілікті халықтың қолына өтіп, қазақтың арқасында қарақалпақ елі ет, жүн салығының 2-3 жылдық жоспарын орындады (Адай көтерілісі, 2010: 151-152). Есеп-қисап жасалмағандықтан қарақалпақ жеріне қанша қазақтың көшіп барғандығы туралы мәлімет нақты емес. Қарақалпақ автономиялы республикасы Халық Комиссарлары Кеңесінің РКФСР үкіметіне 1931 жылы берген мәлімдемесінде Қарақалпақ жерінде қазақ босқындары 12830 адамнан тұратын 8060 қожалық деп көрсетілген. Бұл сандық көрсеткіш шындыққа сай келмейді. Мәселен, Қоңырат ауданында 327 шаруашылық, 1129 адам санын құрайтын қазақ көшіп келушілері бар деп есептелсе, Сейтқали Меңдешев бастаған уәкілдер Қоңырат ауданынан Қазақстанға 2644 адамы бар 772 қазақ шаруалары қожалығын қайтарды дейді. Қарақалпақ үкіметі Шымбай ауданында ешқандай да қазақ босқындары жоқ деп ақпарат берген болса, ал қазақстандық уәкілдер мұнан да 1044 адамы бар 324 қожалықты іздеп тауып, оларды елге қайтуға үгіттеп көндірген. Қарақалпақ жеріндегі қазақ босқындарының санын дәл анықтап алуға Қарақалпақстанның табиғи орналасу жағдайы да едәуір қиыншылық туғызды. Өйткені бұл өлкенің өзі көрші орналасқан екі бірдей одақтас республика Өзбекстан және Түрікменстан жеріне қазақты алып баратын қақпа еді (Адай көтерілісі, 2010: 152).

«Біздің аталарымыз Ақтөбе облысы Байғанин ауданында өмір сүрген. Атам Ырысқұлұлы Аққұл 1890 жылы дүниеге келген. Атам үш ағайынды Бүркітбай, Жақау және Аққұл. Әкем Ырысқұлұлы Аққұл 1914 жылы қазіргі Ақтөбе облысы Байғанин ауданы Қарабек ауылында дүниеге келген.

Аштық жылдары атам отбасын алып, Қарақалпақ елінде тұратын үлкен қызы Қарашашқа қарай елмен бірге жолға шыққан. Жол бойында атам қайтыс болып, отбасының жауапкершілігін баласы Исаға аманаттаған. Алғашқыда ел малын айдап көшкен, қалып қойғандары кейін жаяулап ақсирақ болып көшкен. Босқан елде, көш соңында қарулы жігіттер әлсіреп құлап жатқандарға көмектесіп, өлгендерін жерлеп отырған. Кейін атамыздың қайда жерленгенін білетін кісі табылғанымен Мәдине деген баласы сол уақыттағы жағдайларға байланысты сол білетін кісіден сұрап, көріп ала алмаған. Міне атамыздың қайда жерленгенін білмейміз. Аққұл атамыздың бірінші әйелінен Ысмағұл және Қарашаш, Иса дүниеге келсе, екінші әйелінен Мәдине және Жәмила деген балалары дүниеге келген. Аққұл атамыз молда, діндар адам болған, Меккедегі Мәдинеге байланысты ұл баласының есімін Мәдине деп қойған. Мен атамыздың екінші әйелі Сәнжан әжемізді ғана көрдім.

Сонымен әкем Иса отбасымен ол кезде Қазақстан құрамындағы Қарақалпақ жеріндегі Ходжеліге жеткен (қожа деген). Қарақалпақ жері Ходжеліге Қазақстаннан босып келген қазақты елге қайтару үшін Сәкен Сейфуллин бастаған комиссия келген. Комиссия алдымен Патшалық Ресейде дума депутаты болған Бақытжан Қаратаевтың Қарақалпақ жеріндегі қазаққа сәлемін жеткізген. Үлкендердің айтуынша Бақытжан Қаратаевтың айтуымен қазақ босқындары шамамен 1500 үй Мырзашөлге көшірілген. Ол кезде ол жер Сырдария губерниясы деп аталған. 1924 жылы Мақтаарал ашылып, 1931 жылы аудан құрылған. Жақында сол аталып өтті. Бұл жердің ауа райына көндіге алмағандар да және қайта басқа жаққа көшкендер де болды. Менің нағашы атам Дәрменұлы Текей бай болған. Ол кісіден қазір ұрпақ жоқ. Менің анам Текебайқызы Сәнбибі 1916 жылы дүниеге келген, 1982 жылы қайтыс болды. Сонда туыстары соңында тұяқ қалмады деп жылады.

Менің әкем Аққұлұлы Иса 20-21 жастағы жігіт трактор айдап, колхоздың комсомол хатшысы болып елге қызмет істеп жүрген. 1937 жыл болу керек, әкеме - сен молданың баласысың, НКВД тізіміне іліктің, енді сені ұстап қамайды, қаш!- деген. Бұрын Тәжік

жеріне көшіп кеткен Жақаудың баласымен, Ауғанстанда жүрген Бүркітбай ағасымен байланыста болса керек. Содан елден кетіп, Самархан қаласының жанындағы Қатта қорған деген жердегі ағасы Жақаудың балаларына барған. Ол кезде Жақау атамыз өмірде жоқ. Жақау атамыздың Әкім және Қарашаш деген балалары бар. Әкім деген атамыз милицияда жұмыс істейді екен. Ол әкеме – сенің соңыңа түсті, ары қарай қаш –деп кеңес берген. Содан мен дүниеге келген Тәжікстан Республикасы Қорған төбе облысы Октябрь ауданына табан тіреген. Ол кісі Тәжік жерінде елге сыйлы болған. Елде жоқ трактор мамандығын игеріп, мақта колхозында жұмыс істеген. 1941 жылы соғыс басталғанда ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін әкеме Брон беріліп соғысқа бармаған.

Әкем атты жақсы көрген, көкпаршы болған. 1956-1957 жылдары осы Тәжік жерінде Октябрь ауданының 8 март колхозында бригадир болып жұмыс істеген. Мәскеуге ВДНХ-барған, қазір үйде медалы бар. Республикалық деңгейдегі Жоғары Кеңестен алған алғыс хат марапаттары бар.

Сталиннің өлімінен кейін Хрушев кезінде «укрепление колхозов» деп, колхоздарды ірілендіріп совхоздарға айналдыра бастады. Көшіп барған қазақтарға тізгін бермей қойған. Міне осы жағдайға байланысты 1957 жылы Тәжікстандағы қазақ колхоздары көтеріліс жасап, Сталинабадқа дейін барған, аяқтарында саптама етік, қолдарында қамшысы бар олар мәселені шешу керектігін алға қойған. Бірінші хатшы іс-сапарда болып, оның орынбасары Олжабаев мәселелерінді шешеміз деген. Содан кейін Тәжік жеріндегі қазақтар Қазақстандағы Мырзашөлмен байланысын үзбегендіктен іле-шала атамекендеріне беталған.

Біз 1959 жылы күзде қарашада Қазақстанға Мақтарал ауданы Коммунизм колхозына Сардоба учаскесіне көшіп келдік. Көшіп келген 10-15 үй төбесі шифрмен жабылған, қабырғасы қамыстан салынған, сырты саз-балшықпен сыланған екі қатар көшеде орналасты. Мен ол кезде 7-8 жасар баламын. Әкем осы жерде «зав. учаске» бастығы болды. Сол көшіп келгендердің арасында тәжік жерінде Социалистік Еңбек Ері атанған Алдыбаев Оразғали, Жайлыбаев Тәңірберген, райкомның хатшысы болған Әлжанов Дербіс Қалдыбайұлы бар еді. Әкем оларды да, тәжік жерінде қалған жұртты да елге көшірді.

Мен бірінші сыныпқа дала қосында бардым. Тәжік сыныбында бірінші сыныпты оқыдым. Әкем ол кезде мақта бригадирі ретінде жұмыс істеп жүрді. Шамамен ол 1956-1957 жылдары болса керек. Қазір есімде қалғаны 10-ға дейін санай алатыным. 2-ші сыныпты «Москва» колхозында орыс сыныбында оқыдым. 3-ші сыныпты «8 март» колхозында М. Горкий атындағы қазақ мектебінде оқыдым. Қылыбаев Сәрсен мектеп директоры, бастауышта Қанатбай деген кісі фамилиясы қазір есімде жоқ, сол кісілер сабақ берді. Тәжікстанда дәрежелі қазақтан шыққан кісілер Кенжекұлы Әбдірхан шаруашылық саласында министр болды. Прокурор, милиция бастығы болған қазақтар болды.

1967-1971 жылдары бұрынғы КазПи қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде физика мамандығы бойынша оқыдым.

1974 жылы әкем 60 жасында айықпас дертке ұшырап қайтыс болды. Сөйтсем әкем мақтада жұмыс істегенде ұшақпен егістікке қара дәрі сепкен екен, соның кесірінен осы жақта көп адам обырдан ажал құшты.

Өзіміз қазір сол Түркістан облысы Жетісай ауданы Жаңа ауыл округі Ынтымақ ауылында тұрамыз. Бес ұл, алты қызымыз бар еді, бір ұлымыз кішкентай кезінде шетінеді. Сол төрт ұлдан төрт келініміз бар, қыздарым бәрі тұрмыста. 30- дан астам немере, 34 шөбере сүйіп отырмыз. Балаларымның барлығы да жоғары білімді» (Исаев, 2021:5) - деп аяқтады әңгімесін Исаев Әбдіғапар ақсақал. Бұл – сол қасіретті жылдарды бастан өткергендердің ұрпақтарының көбіне ортақ шежіре.

Жоғарыда айтылған Әбдіғапар ақсақалдың берген дерегі арқылы біз Қазақстанның Батыс өлкесі тұрғындарының бір бөлігі тікелей Түркменстанға, бір бөлігі қазіргі Қарақалпақстанға, сол жерде тұрақтағаны тұрақтап, қалған бөлігі Тәжікстанға,

Түркменстанға ал, қалған аз бөлігі Түркменстан арқылы Иран, Ауғанға ауа көшкенін көріп отырмыз.

1933 жылы қаңтардың басына қарай базарларда өнімдердің және тауарлардың үздіксіз қымбаттауы жағдайында Қарақалпақ жеріндегі босқын қазақтардың тұрмысы біртіндеп ауырлай түсті. Олардың көпшілігі малдан мүлде айрылды, ашыға бастады. Олар Қарақалпақ жерінің барлық ауданын жүріп өтіп, өз жолдарын жаңа мәйіттермен толтырды. Әсіресе балалар өлімі өте көп болды. Біз мұны босқындарды қайтарғандардың ішінде 10 жасқа дейінгі балалардың санының аздығынан аңғардық. Көшіп кетушілердің арыз-шағымы бойынша және біздің байқағанымыздай қазақ босқындары көмектің орнына қарақалпақ тұрғындары мен жергілікті биліктен зәбір көргенін анықтадық. Олар: ұрлық жөнінде жалған жала, өлімші етіп сабау, тиімсіз келісім, әйелдерді тартып алу т.б. (Адай көтерілісі, 2010: 152) дегенді баяндаған қазақ уәкілдерінің жазғаны көп жайдың бетін ашады.

1932 жылдың 19 сәуіріндегі Оңтүстік Қазақстан облысының бюро мәжілісінің №24 хаттамасының күн тәртібінде «Голощекин жолдастың Пахтаралға Адайларды орналастыру жөніндегі» телеграммасы тыңдалады. Осыған байланысты жергілікті үкімет билігі мынадай қаулы қабылдайды: Қаратас ауданына жаппай қоғамдық жұмысқа орналасатын 1000 ауа көшкен шаруашылықты Пахтаралға жіберу, оларға 5000 пұт азық, 5000 сом ақша бөлу керек. Бұл шешімді Пахтаралға мәлімдеп, бұл тапсырмаларды Восконов жолдастың жүзеге асыратынын Голощекин жолдасқа хабарлау керек - делінді. (ТО ҚСТ МА, 1: 16).

Бұл құжат арқылы адайлардың бір бөлігінің алғашқы кезде қазіргі Түркістан облысы, Жетісай ауданына қалай кешкенін көреміз.

1933 жылдың көктеміне дейін жоғары органдарға бас шұлғып уәде берген қарақалпақ жерінің жергілікті өкімет мекемелері шын мәнінде босқын қазақтарға ешқандай елеулі көмек көрсете қоймады. Қарақалпақ облыстық партия комитетінің нұсқауында және Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысында босқын қазақтарды жергілікті жерлерде есепке алу және оларды орналастыру туралы арнайы айтылғанына қарамастан, жергілікті жердегілер мұны орындауға немкетті қарап мән бермеді. С.Меңдешевтің айтуынша біз Ходжейлі, Шымбайлы және Қоңыраттағы қазақ босқындарының балалары орналасқан балалар үйін аралағанымызда ондағы балалардың киінбеген, жуынбаған күйде жалаңаш еденде жататынын көрдік. Олар әртүрлі аурулармен ауыруда, ашыққан балаларға тек қана нан береді. Балалар арасында өлім өте жоғары. Обкомның директивасы мен Халық комиссарлар кеңесінің қаулысындағы қазақ босқындарын орналастыру мен есебін жүргізуді жергілікті жердегілер жүзеге асырған жоқ (Омарбеков, 1997: 267). Қазақстаннан барған уәкілдер Отандарына қайтуға жарамайтын тым әлсіз босқындарды Өлкелік партия комитеті нұсқауына сәйкес Қарақалпақ обкомымен ақылдаса келе Қарақалпақстанда орналастыру жағын ойластыра бастады. Бірақ жергілікті ұйымдар Қазақстандық уәкілдерден босқындарды түгелдей алып кетуді талап етті. Босқындарды Қазақстанға қайтару жұмысының жандануына олардың өздерінің де туған жерге қайтуды аңсай түсуі ғана емес, сонымен бірге Голощекиннің орнына Мирзоянның хатшы болуы туралы хабар да әсерін тигізді.

Қазақ босқындары елге екі түрлі жолмен - құрылыс арқылы Қоңырат және Тақтакөпір жерімен, су жолы - Арал теңізімен қайтты. Алғашқы жолмен 1933 жылдың желтоқсанына дейін 257 шаруа қожалығы 258 жылқы мен түйені, 320 қой мен ешкіні, 422 есекті айдай жүрді. Ал, Арал теңізі арқылы 8000 адамнан тұратын 2500 қожалық қайтып оралды (Омарбеков, 1997: 267-268).

Сейтқали Меңдешев бастаған қазақстандық уәкілдер қарақалпақ жерінде қанша қазақтардың қалып қойғанын арнайы есеп жүргізілмегендіктен дәлме-дәл айтып бере алмады. Дегенмен олардың шамалауынша онда қалғандардың саны Қазақстанға қайтып оралғандардың санындай болып табылады. Бұл дегенің - 10000 адамнан тұратын 2500-дей отбасы, оның ішінде Шымбай, Қоңырат және Ходжелі балалар үйіндегі 600-ге тарта жетім

бала да бар деген сөз (Омарбеков, 1997: 268). Қарақалпақ үкіметі қазақ босқындарына бөлінген азық-түлік пен қаржы қорын алсада жоғарыда келтірген көңіл күйге байланысты ешқандай көмек көрсетпеді. Сейтқали Меңдешев бастаған қазақ уәкілдері бұл қорлардың қазақ босқындарына түгел жетпейтінін түсінді. Олар алдағы қыстан қазақ босқындары аман шығу үшін қазақ үкіметі араласу керектігін алға тартты. 1934 жылдың көктемінен бастап барлық қазақ босқындары қарақалпақ жерінен кетеді деген сенімде болды (Адай көтерілісі, 2010: 155).

Қазақ босқындарын қайтарумен айналысатын уәкілдіктің айтуынша Шабав елді мекенінен төмен Амударияның оң жағында «Қасиетті» таудың ар жағында Қазақстан мен Орта Азия республикаларының бойындағы жапан түзде Қазақстан жерінен малымен келген қазақтардың барлығын анықтадық. Олар ешкіммен араласпайды, ешқандай салық міндеткерлікті атқармайды. Ал, өздеріне керекті шикізатты араағайындық арқылы алады. Бұлардың арасында байлар мен көтерілісшілердің бір бөлігі Орта Азия елдерінде қызметте (Омарбеков, 1997: 153). Бұл деректен көретініміз Адай көтерілісі кезінде жазалаушы үкімет әскерімен соғысқан рулар мен көтерілісшілерге ерген наразылардың Маңғыстау жұртының тұрғындары екенін айтқымыз келеді. Үгіт - насихат арқылы көздерін ашып, туған жерге оралу керектігін түсіндіруге болатын еді. Бірақ, ондай жұмысты балапан басымен, тұрымтай тұсымен дейтіндей босқыншылыққа ұшыраған ол жердегі қазақтардың көңіл күйінде жүргізудің өзі мүмкін болған жоқ.

Босқындарды орналастыру бойынша келесідей жұмыстар ұйымдастырылды: Меңдешев және Сейсекенов Қарақалпақ аудандарынан босқындарды жинап жөнелтумен айналысты. Медетов босқындарды Қараөзек жағалауынан жіберумен айналысса, Билауытов Арал теңізінен қарсы алып, облыстардың өкілеттіліктеріне тапсырды. Құрлықпен оралатын босқындарды топтарға жинап, олардың іштерінен жол басшыны тағайындап, олар жеткізетін болып шешілді. Байсалбековтың басшылығымен 50 шаруашылықтың Қазалы ауданына келгенінен басқасы жөнінде мәлімет жоқ (Адай көтерілісі, 2010: 156). 1933 жылдың сәуір айынан бастап Қарақалпақстан үкіметі қазақ босқындарын және панасыз қалған балаларды шаруашылық бойынша орналастырумен айналысты. Орталық Атқару Комитеті және Қарақалпақ Автономиялы Кеңесі Социалистік Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының арнайы комиссиясы және Қарақалпақ Автономиялы Кеңесі Социалистік Республикасының Орталық Атқару Комитетінің төрағасы К. Нұрмұхаметовтер бірнеше аудандарға барды. Бұл комиссия Шымбай қаласында Тақтакөпір, Қараөзек, Кегейлі және Шымбай аудандары арасында ауданаралық кеңесін өткізді. Қабылданған шешімде қазақты орналастыру бойынша жұмыстың жүргізілмегені анықталып, 1933 жылдың 1 мамырында босқын қазақтың нақты санын анықтауға тапсырма берілді. Комиссия жұмысы нәтижесінде бұрынғы және жаңадан құрылған колхоздарға қоныстанушыларды орналастыру шаруашылықтар бойынша 600-ден аса ересектерді және босқын қазақтың 800-ден аса балаларын әртүрлі балалар үйлеріне орналастырды (Джумашев, 2021: 45). «Алайда, жағдай өте шиеленісті болып қала берді, өйткені Қарақалпақстан Үкіметінің көмегі жеткіліксіз болды және барлық мәселелерді түбегейлі шеше алмады. Біздің республикамыздың Үкіметі өткізген іс-шаралар, ең жақсы жағдайда, қандай да бір азық-түлік ресурстарынан айырылған қоныс аударушылар арасында орын алған аштық өлімін тоқтату үшін қажетті алғышарттар жасады» - дейді Қарақалпақстандық зерттеуші А.М. Джумашев.

Мұндай жағдай Қарақалпақстан үкіметін орталық мемлекеттік органдардың алдына жедел және батыл көмек көрсету қажеттігі туралы мәселе қоюға мәжбүр етті.

Джумашев келтірген келесі архив құжатында «БК(б) п облыстық комитетінің хатшысы И. Әлиев пен КҚАССР ХКК төрағасы Қ. Авезовке 1933 жылғы 1 шілдеде Алматыға ВКП(б) Қазкрайкомына және ҚазАССР ХКК-ға үкіметтік жеделхат жолданды, одан Қарақалпақстан аумағына 3358 шаруашылық қоныс аударды, оның ішінде ауыл шаруашылығында 1215 шаруашылық ұйымдастыру көзделді және жергілікті өнеркәсіптік ұйымдарда 1215 шаруашылық орналастырылды деп қорытынды жасауға болады. Барлығы

1243 шаруашылықты иелену туралы шешім қабылданды, 900 шаруашылық Қарақалпақстанда қалудан үзілді-кесілді бас тартты. Олар Арал теңізін жағалай өз елдеріне кетуде» дейді (Джумашев, 2021: 46).

1933 жылдың тамыз айының ортасына қарай қоныс аударған қазақтардың жалпы жағдайы келесі көрсеткіштермен сипатталды: олардың бір бөлігі колхоздарға орналастырылды немесе колхоздық өндіріске қатысты немесе жеке шаруа болып қала отырып, өз егістіктері болды. Басқа бөлігі Қарақалпақстанның өндірістік кәсіпорындары мен құрылыстарында жұмыс істеді. Ал көшпелілердің едәуір бөлігі жоспарсыз, өз бетімен қоныстанды. Көбісі экономикалық және мәдени құрылыстың әртүрлі учаскелерінде өз бетінше жұмыс істеді немесе бос жерлерді игерді.

Қазақстан басшылығы тарапынан жолданған үкіметтік жеделхатқа жауап ретінде 1933 жылдың тамыз айының соңына қарай С.Мендешев төрағалық ететін комиссия Қарақалпақстанға жіберілді. Аталған комиссия қоныс аударған қазақтарды қайта эвакуациялауды жүргізуге тиіс болды. Осы комиссия келгеннен кейін, Мендешевтің қатысуымен «көшіп келген қазақтарды еліне жіберу бойынша Қазақстан өкілдеріне көмек көрсету туралы» сол жылғы 1 қыркүйектегі №265/345 КҚАССР ХКК қаулысы қабылданды. Сол жерде Ауатком төрағаларына қоныс аударған қазақтарды Қазақстанға қайта жіберу бойынша Қазақстан өкілдеріне көлік және басқа да қажетті заттарды ұсына отырып, толық жәрдем көрсету ұсынылды. Сондай-ақ, ұйымдастырылған қазақтар Отанына жөнелтілетін қазақтардың қатарына кірмегеніне назар аудару керек екендігі айтылды. Қарақалпақстан Үкіметі комиссияға өнеркәсіп кәсіпорындарында да, колхоздарда да орналаспаған шаруашылықтарды ғана эвакуациялауды ұсынды. Демек, осы комиссия келгенге дейін Қазақстанға оралғысы келген 900 шаруашылықты ғана қайта эвакуациялауды жүзеге асыру қажет болды (Джумашев, 2021: 47).

Сол жылдың 18 қазанында РСФСР ХКК-нің «КҚАССР-ға қоныс аударған қазақтарды орналастыру жөніндегі іс-шаралар туралы» қаулысы қабылданды, онда былай делінген:

1) КҚАССР ХКК бекіткен жоспар бойынша Қарақалпақстанға қоныс аударған шаруашылықтардың жалпы саны 3358 отбасы, ауыл шаруашылығына 1215, қолөнер өнеркәсібі және басқа да жұмыстарға 1243 орналастырылса, ал, қалған 900 отбасы кері қайтуға ниет білдірді.

7) ҚазАССР ХКК кері қайтуға ниет білдірген қоныс аударған қазақтарды КАССР-дан қайта эвакуациялауды құралдармен және тамақпен қамтамасыз етуді міндеттесін (Джумашев, 2021: 48).

1933 жылдың 28 қарашасында Қазақ өлкелік БКП (б) комитеті бюросының ауа көшушілерді қоныстандыру және шаруашылық орналастыру бойынша міндеттер туралы қаулысы қабылданды. Қаулыда Еділден, Қарақалпақстаннан, Орта Азиядан, Сібірден елге оралғандардың легі көбейе түскендіктен, оларды қоныстандыру, орналастыру бүкіл партия ұйымдарының ең маңызды міндеті болып белгіленді (Қабыл, 2022: 265).

Мендешевтің 1933 жылғы 13 желтоқсандағы жеделхаты Қарақалпақстан Үкіметіне жіберілді, онда ол республика бойынша барлығы 2 мың шаруашылық «жұмысқа қабылданды» бұл 8 мың адам, оның ішінде 2000 адам Қараөзекте мемлекеттік пароходты, 1500 адам Қараөзекте азық-түлік күтуде (Джумашев, 2021: 48) деді.

Кейіннен бұл комиссия қоныс аударған қазақтарды қайта көшіру мәселесінде өрескел қателік жіберді, оның ақыры өте ауыр жағдайға алып келді. Кезінде біздің аумақта қалудан үзілді-кесілді бас тартқан 900 шаруашылықты жіберудің орнына бұл комиссия шаруашылықтарды екі есе көп үгіттеді. Бұл өз жерлері болған көшпенді қазақтардың егістіктерін тастап кетуіне әкеліп соқты. Қоныс аударушылар - колхоздардың төрағалары мен хатшылары өз жұмысын тастап кеткен жағдайлар да болды. Сол күндері босқын-қазақтың жетім қалған балалары балалар үйінен қашып жатты.

Комиссияның нашар жүргізілген жұмысы және жергілікті жерлерде аудандық органдар тарапынан қайта эвакуациялауға жеткіліксіз назар аудару жаппай қайта

эвакуациялауға алып келді де, Қарақалпақстан Үкіметінің жоспары мен РСФСР ХКК бекіткен жоспарлардан едәуір асып түсті, бұл өз кезегінде қоныс аударушылар арасында өлім-жітім жағдайына алып келді-делінген (Джумашев, 2021: 48).

Біздіңше Қарақалпақстандағы босқын қазақтардың мүшкіл халін көріп, жергілікті Қарақалпақ үкіметінің көмегінің созылып кетуіне байланысты орындалуына күмәнмен қарап, алдағы қыста босқын қазақ аман қала ма? - деп әрекеттенген болу керек. Қалай дегенменде Қазақстандық комиссия босқын қазақты көбірек туған жерге қайтаруға әрекет жасады.

1933 жылғы 25 желтоқсанда КҚАССР ХКК жанынан қоныс аударған қазақтарды орналастыру жөніндегі республикалық комиссияның отырысы өтті, онда Қарақалпақстанда Ходжелі және Кегейлі аудандары бойынша қоныстануға ниет білдірген қоныс аударған қазақтардың нақты саны бекітілді (бұл 970 және 313 шаруашылық). Сондай-ақ, Өзбекстанның Хорезм облысы мен Түркіменстанның Ташауз облысынан қазақтардың келуі есебінен күн сайын көшіп-қонудың ұлғайып келе жатқандығына байланысты КҚАССР ХКК осы облыстардың үкіметтерінен қазақтар арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізуді телеграф арқылы сұрағаны атап өтілді. Босқындарды Қарақалпақстан шекарасына көшуді тоқтату туралы, сондай-ақ оларды өз аумақтарында орналастыру туралы айтылды.

1934 жылғы 16 қаңтарда КҚАССР ХКК төрағасының орынбасары Карповтың ВКП(б) аудандық комитеттерінің хатшылары және ауатком төрағаларымен кездесуі өтті, онда 1934 жылғы келген қазақтардың шаруашылық құрылысының жаңа жоспары қаралды. Ол кезде Қарақалпақстан аумағында көшпелілерден 3875 отбасы және 1580 көше балалары болған және оларды жұмысқа орналастыру бойынша шаралар қабылданған-ды (Джумашев, 2021: 49).

Осылайша, Қазақстаннан қоныс аударушыларды орналастыру және қайта эвакуациялау бойынша алғашқы кезеңдердің бірі аяқталды. 1934 жылы жаңа кезең басталды, бұл жолы Қарақалпақстан Үкіметі алдыңғы жұмыстардың тәжірибесінен қорытынды шығарды және осы проблемаларды шешудің алдын ала жолдарын белгіледі.

Бірқатар үкіметтік құжаттар қабылданды, бірақ су тасқынына айналған көктемгі сең жүру қоныс аударған қазақтардың құрылымына ғана емес, жалпы Қарақалпақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайына да әсер етті. 1934 жылғы 20-25 ақпанда болған дүлей апаттардан кейін қазақтардың қайтадан отанына жаппай қоныс аударуы басталды. Өткен жылғы оқиғаларды қайталамау үшін Қарақалпақстан Үкіметі орталық органдарды алдын ала хабардар етіп, жоғарыдан келген жарлықтарды күтпей, қоныс аударушылардың проблемаларын шешу бойынша маңызды құжаттарды қабылдай бастады.

Тек 1934 жылдың 16 маусымында ғана ССРО-ның ТҚС (Еңбек және Қорғаныс Кеңесі) «КҚАССР-ға қоныс аударған қазақ шаруашылықтарына көмек көрсету туралы» қаулы қабылдады. Онда Қарақалпақстанда шаруашылық құра алмаған 7 мың босқын қазақтарды Қазақстанға жіберу ерекше атап өтілді. Қоныс аударған қазақтардың құрылмаған шаруашылықтары санының күрт өсуі олардың Қарақалпақстан аумағына Хорезм және Ташауыз облыстарынан өз бетімен келгендігімен түсіндіріледі (Джумашев, 2021: 50).

1934 жылдың 17 шілдесінде ВКП(б) Қарақалпақ обкомының бюросы «қоныс аударған қазақтарды жіберу туралы» осындай қаулы қабылдады. Осы бюрода Д.Логиновтың Қарақалпақстанда нақтыланған деректер бойынша 6 мың құрылмаған шаруашылық қалғаны, 1 мың шаруашылық Қазақстанға өз бетімен қоныс аударғаны туралы хабарламасы тыңдалды. Бұл шаруашылықтарды Қазақстанға ұйымдасқан түрде жіберу үшін КҚАССР ХКК жанынан жедел үштік құылды.

КҚАССР ХКК-нің сол жылғы 5 тамыздағы №221/610 «қоныс аударған-қазақтарды көшіру туралы» қаулысымен, жөнелту мерзімі белгіленді: Ол, 1934 жылғы 15 тамыздан 15 қыркүйекке дейін деп белгіленді.

РСФСР ХКК қоныс аударған-қазақтарды жөнелту жөніндегі комиссиясының отырысында сол жылдың 9 тамызында ВКП(б) облыстық комитеті мен КҚАССР ХКК қоныс аударушыларды жөнелту жөніндегі уәкілдері туралы ереже қабылданды. Сол жерде КҚАССР-ден ҚазАССР-ға қоныс аударған қазақтарды қайта көшіру жөніндегі Нұсқаулық бекітілді, онда §2 былай делінген: «шаруашылықтарды жөнелту тек ерікті түрде жүргізіледі, Қазақстанға барғысы келмейтіндер осы жерде, колхоздарда, совхоздарда, кәсіпорындарда және басқа да жұмыстарда орналастырылады» (Джумашев, 2021: 50).

Осылайша Отанына қоныс аударған қазақтарды қайта эвакуациялаудың екінші кезеңі аяқталды.

Жоғарыдағы деректерді біз Түркістан облысының мемлекеттік архивіндегі деректермен толықтырсақ. 1934 жылдың маусым айында қазақ үкіметі Қарақалпақ елінен оралатын ауа көшкен 700 шаруашылықты Қазақстанның үш облысы атап айтсақ, Оңтүстік Қазақстан, Алматы және Ақтөбе облыстарына төмендегі кестедей орналастырмақшы болды (ТОМА, 1: 325).

№ 1 кесте. Оңтүстік Қазақстан облысы

№	Аудан атаулары	Мақта өсіретін аудандары	Қызылша өсіретін аудандар
1	Мерке	300	1000
2	Әулиеата	400	1600
3	Жаңа-Қорған	130	-
4	Арыс	120	-
5	Келес	800	-
6	Сайрам	400	-
		2150 шаруашылық	2600 шаруашылық

№ 2 кесте. Алматы облысы

№	Аудан атаулары	Мақта өсіретін аудандары	Қызылша өсіретін аудандар
1	Іле		800
2	Талдықорған		1100
		-	1900 шаруашылық

№ 3 кесте. Ақтөбе облысы

№	Аудан атаулары	Мақта өсіретін аудандары	Қызылша өсіретін аудандар
1	Арал	-	100
2	Шалқар	-	50
3	Ақбұлақ	-	100
4	Степной	-	100
		-	350 шаруашылық

Бұл кестеден көретініміздей 7000 мың шаруашылықтың жартысынан көбін Оңтүстік Қазақстан облысына орналастырмақшы болған.

Бұл бойынша: Арал теңізі, Арыс және Луговой станцияларында тамақтандыру орнын ұйымдастыру;

-Ауа көшкендерді орналастыру бойынша жөндеу және құрлыс жұмыстарын жүргізу;

-Қабылдау пунктерінде санитарлық емдеу шаралары, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету;

-Оларға екі айлық есеппен жан басына 16 кг. азық беру;

-Қарақалпақстаннан 30 000 ауа көшкендерді тасымалдау үшін Самара-Златауст темір жолынан вагондарды сұрау... (ТОМА, 1: 325).

Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы О. Исаев қол қойған құжаттан біз Қарақалпақ жеріндегі ауа көшкен қазақ шаруашылықтарынан 30 мың адамның санын білудеміз. Сол жоғарыдағы Түркістан облыстық мемлекеттік архивінің 121-ші қорларындағы 318-ші, 325-ші істерде Қарақалпақстандағы ауа көшкен қазақты Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша орналастыру бойынша мәлімет сақталған. Бұдан біз Қазақ үкіметінің нақты шаралар қабылдаған көреміз. Партия ұйымдары мен кеңес органдары ауа көшушілерді, ашарлық босқындарын қоныстандыру және шаруашылыққа орналастыру бойынша атқарылған жұмыстардың нәтижесінде олар мақта, астық, мал шаруашылығы, балық аулау, жаңа құрлыстарды салу өндіріс орындарына жіберіліп қоныстандырылды. Архив деректерінде жазылғандай ауа көшушілерді, ашарлық босқындарын қоныстандыру және шаруашылыққа орналастыру бойынша өңірлерде салынған баспаналардың төбесі, терезесі жоқ, бұлардың бәрі қолайсыз ауа райынан бұзылуда, оларға деп бөлінген азық-түліктің ұрлануы т.б., хаттамаларда ауа көшуші-оралушыларды, ашаршылық босқындарын орналастыру бойынша аудандық партиялық және кеңестік ұйымдардың жұмысы қанағаттанарлықсыз деп жазылған (ТО ҚСТ МА, 1: 209). Жалпы А. Қабылдың

зерттеуінше 1933 жылы 50 мыңнан астам, 1934 жылы 70 мың ауа көшушілер қожалығын қазақ даласына орналастыру жоспарланған дейді. Осыдан кейін 1935 жылы, 1936 жылы ауа көшушілер санының күрт төмендегенін айта келе аталған жылдар Қазақстандағы экономикалық қиындықтармен күресе отырып, жергілікті халыққа және сырт елдерден елге оралған қазақтарға жағдай жасау мәселелерін күн тәртібіне қойып, оларды өз Отанында өмір сүруіне ықпал жасаған кезең еді (Қабыл, 2022: 26-270) – деп тұжырымдайды.

Қорытынды. Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мен отырықшыландыру саясатын жүзеге асыруда Қарақалпақ жерінде қазақ ұлтының өкілдері пайда болды. Олар жазалаудан құтылу, ұрпағын аштықтан аман алып қалу үшін шекара бойындағы Қазақ құрамындағы Қарақалпақ Автономиясына көшіп кетуге мәжбүр болды. Алғашқы кездегі ауа көшушілер, ашаршылық босқыншылығына ұшырады. Сол Қарақалпақстандағы ауа көшуші қазақтарды және олардың ұрпақтарын елге көшіру мәселесі Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында саябырсып, 1950-1960 жылдары қайта жалғасын тауап, еліміз тәуілсіздігін алғаннан кейін сең қозғалып «оралман» мәртебесімен жалғасын тапты. Қазіргі таңда сол ауа көшіп, босып кеткендердің ұрпақтары қандас болып елге оралуда. Бірақ оларға ел ішінде орналастыру, көшіп-келу шығындары мен отбасындағы жан басына берілетін қаржы тым жеткіліксіз. 1930 жылдармен салыстырғанда экономикамыз жоғары болғанымен мемлекетіміз жеткілікті деңгейде көңіл бөлмей отыр.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты АР08856865 «XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ көшпелілері: орналасуы мен бейімделуі» жобасы аясында мақала орындалды. Осы жобаны орындаушы әріптестеріме және еліміздегі архив қызметкерлеріне алғыс айтамын.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Адай көтерілісі. Восстание Адаевцев в 1931 году: Сборник документов. – Алматы, «Нұрлы Әлем» 2010. – С. 448. Т.2.

Джумашев А.М. «Казахи-откочевники» в истории Каракалпакстана (1933-1934 гг.) // «Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» респ-тәжіриб. Конф. мат-ры. / Құрас. А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, Р.Ж. Байдалы. Алматы: Литера-М, 2021. 296 б.

Исаев Әбдіғәпар. – Мәлімет беруші, Түркістан облысы, Жетісай ауданы, Жаңа ауыл округі, Ынтымақ ауылы. Қаңтар 2021 жыл. Қостанай қаласы.

Қабыл А.Ә. Қазақстанның Оңтүстігіндегі ауа көшу және оларды қайта орналастыру мәселесі. // «Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы жаппай ашаршылық және қазақтардың шектес аумақтарға мәжбүрлі қоныс аударуы: заманауи түсіну және ғылыми бағалау мәселелері» = «Массовый голод 1930-х годов в Казахстане и вынужденные откочевки казахов на сопредельные территории: проблемы современного осмысления и научной оценки»: ғылыми-тәжірб. конф. мат-ры/ Құраст. А.И. Құдайбергенова, Ө.И. Исенов, А.А. Бекенова.-Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022 ж. – 324 б., 265 б.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: «Атамұра», 2010. 772 б.

Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.

Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві 40-қор, 1-тізім, 16-іс, 137- п.

Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві 40-қор, 1-тізім, 209-іс, 163-167- п.

Түркістан облыстық мемлекеттік архиві 121-қор, 1-тізім, 325-іс, 24-п.

References

Aday köterilisi. Vostanіe Adaevcev v 1931 gody [Adai uprising. Uprising of Adaevtsev in 1931]: Collection of documents. Almaty, "Nurly Alem" 2010. S. 448. T.2. (in Kazakh)

Dzhumashev A.M. «Kazakhi-otkochevniky» v istorii Karakalpakstana (1933-1934 gg.) ["Kazakh nomads" in the history of Karakalpakstan (1933-1934)] // "The 30s of the 20th century in Kazakhstan. early famine and forced migration of Kazakhs to neighboring territories: research issues" resp. experience. Conf. material. / Composition. A.I. Kudaibergenova, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Baidaly. Almaty: Litera-M, 2021. 296 p. (in Russian)

Isaev Abdigapar. Informant, Turkestan region, Zhetysai district, Zhana village district, Yntimaq village. January 2021. Kostanay city. (in Kazakh)

Kabyly A.A. Qazaqstannyn Oñtüstigindegi awa köşw және olardı qayta ornalastru maselesi. [The problem of air migration and their resettlement in the South of Kazakhstan]. // "Mass famine in Kazakhstan in the 1930s and forced migration of Kazakhs to neighboring territories: problems of modern understanding and scientific evaluation" experience. conf. Material/ Comp. A.I. Kudaibergenova, O.I. Isenov, A.A. Bekenova. Almaty: "Madiyar" JK, 2022 p. 324, p. 265. (in Kazakh)

Qazaqstan tarikhy (kone zamannan buginge deyin). [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Five volumes. Volume 4. Almaty: "Atamura", 2010. 772 p. (in Kazakh)

Kozybayev M.K. Tarikh zerdesi (Zamana asuy) A student of history (Zamana Asu). Book 1. Almaty: Science, 1998. 344 p. (in Kazakh)

Omarbekov T. 20-30 jıldardağı Qazaqstan qasireti: [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s]: Educational tool. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (in Kazakh)

State archive of social and political history of Turkestan region. F. 40. In. 1, C. 16. L.137. (in Kazakh)

Turkestan regional state archive. F. 121. In. 1. C. 325. L. 24.

State archive of social and political history of Turkestan region. F. 40. In. 1. C. 209. L. 163-167.